

МІСТОБУДУВАННЯ

DOI: <https://doi.org/10.32347/2077-3455.2025.74.238-255>

УДК 728

Буланов Денис Валерійович,

аспірант кафедри архітектури та середовищного дизайну

Національного університету водного господарства та природокористування

d.v.bulanov@nuwm.edu.ua

<http://orcid.org/0009-0000-1977-7782>

ФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ЗАКЛАДІВ КУЛЬТУРИ В СТРУКТУРІ СОЦМІСТА ЗАПОРІЖЖЯ В 1920–1950 РОКАХ: МІСТОБУДІВНИЙ ТА СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація: стаття присвячена дослідженню процесів формування системи закладів культури у структурі «Соцміста» Запоріжжя у період 1920-1950-х рр. Аналізуються основні функції цієї системи, зокрема забезпечення життєдіяльності населення та виховання радянського громадянина через культурно-освітні ініціативи. Об'єктом дослідження є інституційно-просторова мережа культурно-освітніх установ, предметом – процеси їхнього проєктування, типології, розміщення та архітектурно-стилістичного оформлення. Метою є виявлення закономірностей розвитку системи закладів культури як чинника соціалізації та просторової організації міста. У статті зроблено спробу систематизувати типологію установ за функціями та масштабом, здійснити аналіз їх просторово-планувальної локалізації та композиційної ролі в міському просторі. Окреслено взаємозв'язок між ідеологічними завданнями радянської влади та конкретними просторовими та функціональними рішеннями.

Окремо проаналізовано архітектурну стилістику фасадів — від конструктивізму до радянського неокласицизму. Описано архітектурні рішення культурно-освітніх установ, таких як: будинок культури Металургів (БК Запоріжсталь), кіноконцертний зал імені Михайла Глінки, кінотеатр «Перший художній» (не зберігся до теперішнього часу), будинок культури Запорізького алюмінієвого комбінату.

Ключові слова: архітектура; Соцмісто; індустріалізація; заклади культури; робітничі клуби; конструктивізм; радянський неокласицизм; Запоріжжя; Україна.

Постановка проблеми. У період 1920–1950 років Запоріжжя переживало кардинальні соціально-економічні та культурні трансформації, які відобразилися

на повсякденному житті місцевого населення. Одним із найважливіших аспектів цих змін було формування системи соціально-культурного обслуговування, важливими елементами якої були палаци культури та клуби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Незважаючи на зростання інтересу до містобудування та архітектури раннього радянського періоду, спеціалізованих досліджень на тему системи культосвітніх установ «Соцміста» Запоріжжя 1920–1950-х років поки що мало. Більшість праць присвячена загальним процесам формування нової соціокультурної інфраструктури в УРСР і аналізу нормативно-правових механізмів радянської культурної політики.

Так, у статті (Ехо архітектурного авангарду: шостий район у Запоріжжі, 2019) П. Кравчук [1] досліджує реалізацію єдиної державної архітектурно-художньої політики в межах Дніпробуду на прикладі забудови Шостого району. Автор показує, як другий етап його розвитку (1933–1939) підпорядковувався мобілізаційній системі радянського управління, за якої архітектурні, культурні та ідеологічні процеси інтегрувалися у радянському містобудуванні. Проводиться аналіз основних реалізованих закладів культури того часу.

В роботі Р. Любавського (Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років, 2016) [2] розкрито механізми радянзації буденних практик робітників на тлі індустріалізації й соціалістичних трансформацій в містах. Автор поєднує аналіз архівних документів, статистичних звітів і фотографічного матеріалу, щоб показати, як змінювалися робочий розклад та культурне дозвілля пролетаріату. Особлива увага приділена процесам формування нових норм поведінки: від уніфікованих трудових ритуалів і колективного відпочинку в клубах до витіснення релігійних традицій і запровадження «радянського стилю життя» через масові пропагандистські практики.

Аналіз публікацій щодо функціонування клубів того часу, свідчить про їхню ключову роль у політизації дозвілля: вони використовувалися як платформи для демонстрації зразкових моделей повсякденних практик і соціальних відносин, утверджених радянською ідеологією.

Актуальність дослідження. Формування системи соціально-культурного обслуговування в структурі Соцміста Запоріжжя у досліджуваний період стало важливим інструментом імплементації радянської ідеології, конструювання нового способу життя і мислення громадян. Поява нових типів будівель, таких як клуби, палаци культури, кінотеатри засвідчили початки формування нової системи цінностей у суспільстві, визнання ролі цих закладів у вихованні «радянської людини», демонстрації турботи держави про задоволення потреб громадян у змістовному дозвіллі, а самі будівлі стали архітектурними маркерами нового соціалістичного міста.

Мета дослідження - визначення ролі будівель закладів культури в архітектурно-просторовій структурі Соцміста Запоріжжя у 1920-1950 р та трансформації їх архітектурного образу під впливом концепцій авангарду та соцреалізму.

Об'єкт дослідження. Будівлі закладів культури в системі соціально-культурного обслуговування Запоріжжя в період з 1920 по 1950 р.

Предмет дослідження. Архітектурно-містобудівна роль та архітектурний образ клубних будівель у формуванні системи соціально-культурного обслуговування в місті.

Основний матеріал. У період з 1920 по 1950 роки радянська система управління містами зазнала істотних змін, що стали відповіддю на виклики модернізації, індустріалізації та трансформації у соціокультурного середовища. Основною ідеологічною метою радянської влади в цей період було створення таких умов для громадян, де побутові послуги та соціальна інфраструктура мали стати одним із ключових інструментів реалізації ідеологічних постулатів і державної політики загалом. [3]. Загальновідомим є обумовленість взаємозв'язку між аспектами просторової організації і розвитку міського середовища та ідеологічними установками радянської влади впродовж усього радянського періоду історії України. Одним із дієвих шляхів їх імплементації стало формування системи об'єктів соціокультурного призначення, що дозволяли інтегрувати побутові та соціальні послуги у повсякденне життя мешканців. Ці завдання визначали характер містобудівної політики, в якій кожен елемент – від житлових комплексів до освітніх і медичних установ – ставав складовою цілісного міського простору, сприятливого для соціально-економічного розвитку.

Загальновідомо, що починаючи з 1920-х, а після Другої світової війни - з 1950-х років в Радянському Союзі відбувалась стрімка індустріалізація та урбанізація. Відповідно до державної політики в галузі планової економіки було створено умови для розбудови інфраструктурних об'єктів. Запоріжжя, як один із центрів важкої промисловості загальнодержавного значення, стало місцем, де реалізовувались численні експерименти, спрямовані на модернізацію міського простору. Ці експерименти, фактично, були основою імплементації концепції «Соцміста», що включала в себе не лише формування забудови житлових масивів, але й створення цілісної системи соціально-побутового обслуговування, яка відображала якісні і змістові зміни у побуті, способі життя населення, мала засвідчити формування нової міської ідентичності [3].

Водночас формування такої системи було зумовлено необхідністю відповісти на гострі соціальні та економічні потреби міста, пов'язані з раціональним використанням ресурсів, управлінням житловим фондом.

Структура соціально-побутового обслуговування включала різноманітні об'єкти інфраструктури та служби, що координували роботу комунальних систем, таким чином забезпечуючи функціонування міста як цілісного організму.

У 1930-х роках, коли в Запоріжжі реалізовувались проєкти «Соцміста», архітектори та містобудівники шукали способи створити середовище, яке б відповідало ідеї колективізму – важливій складовій радянської ідеології, забезпечувало б рівний доступ до основних благ для всіх верств населення, сприяло б поширенню радянської ідеології, формуванню нового типу громадянина.

Загальновідомо, що концепція Соцміста відображала амбіційний підхід до переосмислення міського побуту, де житлові квартали перетворюються на цілісні просторові комплекси з централізованою системою обслуговування (наприклад, спільними зонами відпочинку, де мешканці могли змістовно проводити свій вільний час – квартал №3, Соцмісто). Такий підхід стимулював появу нових форм соціальної взаємодії та взаємопідтримки [4].

Зміна традиційних і впровадження нових форм організації дозволя були віднесені в радянській соціальній політиці до пріоритетних завдань держави. Проєкт «радянізації» робітничого дозволя виступав одним із ключових інструментів інституціоналізації культурно-освітніх практик, що мали закріпити в свідомості мешканців образ раціонального та колективного відпочинку [2].

Сучасні дослідники підкреслюють різноманітність способів використання вільного часу громадянами: активна самореалізація й розвиток творчого потенціалу в процесі виробництва матеріальних і духовних цінностей; пасивне споживання культурних продуктів і розважальних програм, що забезпечує задоволення потреб у відпочинку та емоційному розвантаженні.

У структурі дозволя можна виділити наступні рівні, які відрізняються за психологічною значущістю, емоційною інтенсивністю та ступенем соціально-активної участі:

1. Творча й аматорська діяльність – участь у самодіяльних гуртках і творчих колективах як форма активного включення в культурне виробництво.

2. Споживання публічного видовищного контенту – відвідування святкових заходів, урочистостей та інших масових розважальних і культурно-просвітницьких програм [2].

Модель організованого дозволя громадян СРСР, що реалізовувалася передовсім через систему робітничих клубів, виступала одним із ключових інструментів конструювання нової соціальної дійсності. Згідно з офіційними настановами, ці установи мали перевиховувати працівників, сприяти передачі партійних директив у «життєвий простір» пролетаріату та формувати авторитет радянської ідеології. Якщо в першій половині 1920-х років вважалось, що клуб

мав виступати «мостом» між загальною партійною платформою й інтересами окремого робітника, то вже наприкінці десятиліття до функцій клубу додалися організація соціалістичного змагання, тематичні агітаційні кампанії (боротьба з «хуліганством» та «старим побутом»), а також активна участь культпрацівників у освоєнні працівниками новітніх технічних знань та ін.

У спеціалізованих виданнях для культпрацівників підкреслювалася універсальність клубного простору як єдиного легального місця культурного відпочинку та політичного виховання трудящих. Установи цього типу проводили тематичні лекції й кінопокази, організовували виставки і спортивні змагання і т.п. Таким чином, робітничий клуб у радянському дискурсі поставав не стільки як автономний культурний осередок, скільки як функціональний компонент ширшої системи ідеологічного контролю та соціального регулювання [2].

За спостереженнями С. Ловелла, більшовицьке керівництво розглядало організоване дозвілля як інструмент реалізації ідеалістичної моделі радянського «культурного життя». Відпочинок трактувався як цілеспрямована форма саморозвитку та ідеологічного виховання. У робітничих клубах запроваджувалися спеціалізовані гуртки й секції, що поєднували культурно-освітні та політично-просвітницькі функції. Так, у літній період 1922 року при харківському заводському клубі «Металіст» функціонувало сім тематичних секцій: драматична секція, яка забезпечувала заняття з дикції, опанування голосоутворення, техніки сцени та історії театру; музично-струнна студія (оркестр народних інструментів) і музично-духова секція; художня студія, присвячена роботі в живописі; літературна секція, де проводилися курси з вивчення класичної літератури, читання художніх творів із їхнім полемічним аналізом, лекції та диспути; марксистський гурток із викладанням основ світогляду, політичної економії та історії політичних рухів; спортивна секція, що формувала колективні навички фізичної підготовки. Керівництво секціями зазвичай здійснювали досвідчені робітники відповідного підприємства, що обумовлювало поєднання професійної практики з культурно-просвітницькою діяльністю [2].

Основні форми «споживання» публічно-видовищної культури робітників реалізовувалися через проведення календарних свят та радянських обрядів життєвого циклу, які функціонували як найпоказовіші соціальні заходи для трансляції владних норм і цінностей. Ці заклади виконували поліфункціональну роль: вони одночасно були інструментом популяризації ідей «нового життя» та каналом їх практичної реалізації. У клубах організовувалися радянські обряди народження, шлюбу і похорону, урочисті відзначення ювілеїв революційних подій, річниць керівників держави й класиків марксизму-ленінізму. Як показав

М. Рольф, радянські святкові практики були ініційовані і строго контрольовані державою, що дозволяє класифікувати їх як складову «офіційної культури». Їхні масовість, театральність і демонстративність перетворювали споживання свят як культурного продукту на важливий канал комунікації між владою та суспільством у просторі дозвіллевих практик [2].

Робітничі клуби були основними майданчиками для проведення державних святкувань. Учасники клубного руху залучалися до організації масових святкових подій і маніфестацій, що забезпечувало безпосередню комунікацію між владою та робітничими колективами.

У радянському дискурсі робітничі клуби трактувалися як осередки святкової презентації політичної системи. Системний аналіз їхньої функції свідчить, що ці установи використовувалися владою як інструмент демонстрації та інституалізації нових суспільних цінностей через щоденні практики культурного дозвілля. З позицій офіційної ідеології клуби вважалися єдиним допустимим простором для організованого відпочинку пролетаріату, який у радянській парадигмі виступав як монолітна, однорідна соціальна спільнота.

Організація роботи театрів, клубів, бібліотек та спортивних споруд дозволяла забезпечити активне культурне життя, що, у свою чергу, впливало на морально-психологічний стан мешканців [3]. Сучасні дослідження акцентують увагу на тому, що Радянський Союз функціонував в умовах «епохи мас», що зумовлювало його невід'ємну роль у процесах становлення масового виробництва й споживання, а також у формуванні масової політики й культури [2].

Враховуючи потреби населення в організованому відпочинку, радянська влада прагнула досягти оптимального співвідношення між агітаційною функцією культурних заходів і їхнім розважальним аспектом, що стало одним із ключових завдань клубної інфраструктури. Будинки культури розглядалися як «палади пролетаріату» — простори, де через мистецтво, лекції, гуртки та масові заходи впроваджувалися соціалістичні цінності. Вони були тісно пов'язані з підприємствами, що фінансували їх будівництво та утримання, і слугували одним з інструментів зміцнення колективної ідентичності робітників.

У 1920–ті роки в Запоріжжі було ініційовано низку проєктів радянзації робітничого дозвілля. Одним із центральних завдань радянської влади стало формування робочих клубів як структур організованого відпочинку трудящих. Аналіз функціонування клубів свідчить про їхню ключову роль у політизації дозвілля: вони використовувалися як платформи для демонстрації зразкових моделей повсякденних практик і соціальних відносин, утверджених радянською ідеологією. Водночас клубні установи вступили в активну конкуренцію з церквою за залучення відвідувачів, оскільки витіснення традиційних релігійних

свят із щоденного життя робітників вимагало комплексного підходу й значних організаційних зусиль. Практика агітації та пропаганди в цих закладах була спрямована на заміщення релігійних культурних форм новими, «зразковими» радянськими святами й ритуалами, що підтверджує їхню важливу ідеологічну функцію.

Так, на генплані Соцміста в Запоріжжі у 1927 р. позначено передбачені до будівництва головний театр, Концертний зал і Будинок піонерів, які формували центральні площі – “Площу рад” і “Площу культури”. Цей центр мав стати ядром суспільного життя і формування трудової еліти (Рис.1).

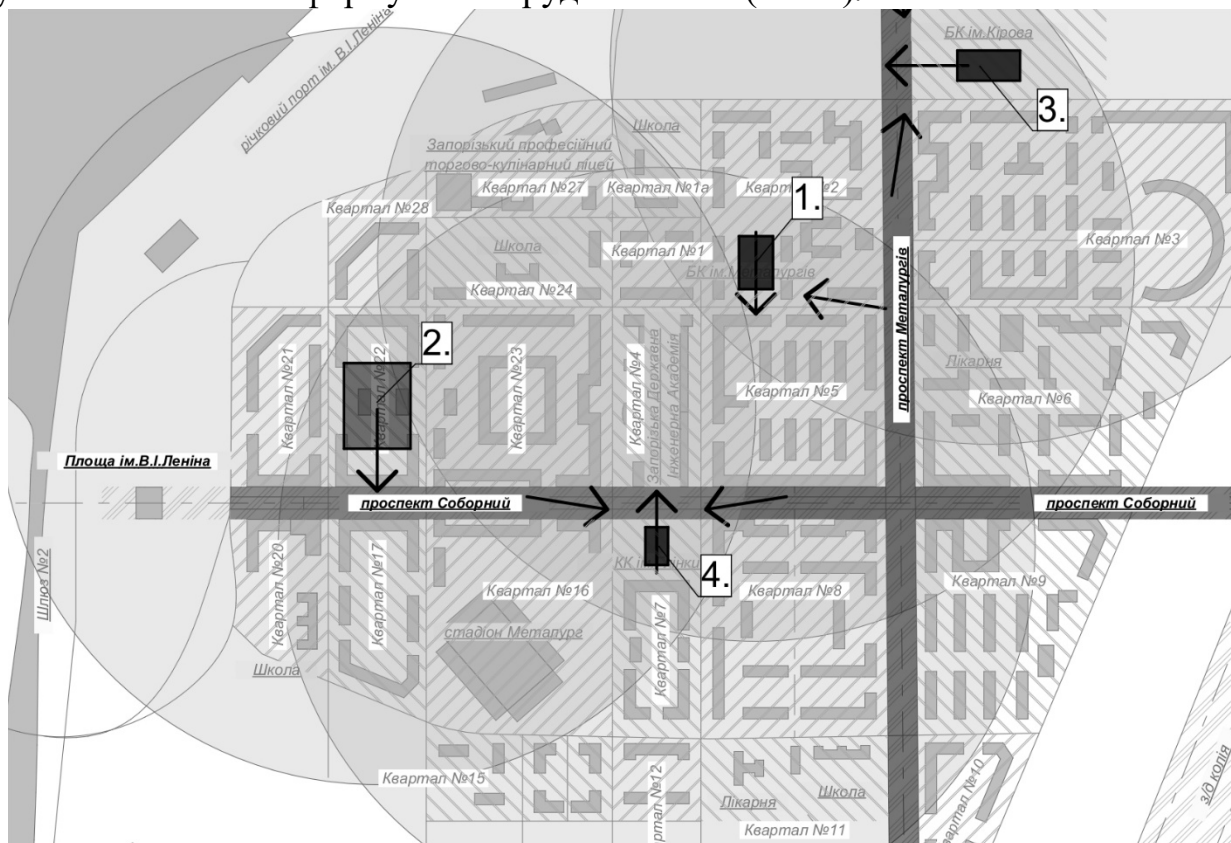

Рис. 1. Об'єкти соціально-культурного обслуговування в структурі Соцміста Запоріжжя (опрацювання автора) станом на 2025 рік:

1. Будинок культури Металургів (БК Запоріжсталь); 2. Кінотеатр «Перший художній» (не зберігся до теперішнього часу); 3. Будинок культури Запорізького алюмінієвого комбінату; 4. Кіноконцертний зал імені Михайла Глінки; (опрацювання автора)

Палац культури «Енергетиків», розташований на правобережжі поблизу Дніпрогесу, було введено в експлуатацію 19 листопада 1949 року. Територія, на якій зведено будівлю, до початку війни займала фабрика-кухня «Дніпробуд» (1930 р.) – перший в Україні комплексний комбінат громадського харчування. Перетворення виробничої зони на культурно-освітній центр відображало характерні для повоєнного часу процеси реконструкції індустріальних районів (Рис.2) [5].

Рис. 2. Фабрика-кухня «Дніпробуд» (1930 р.) та будинок культури Енергетиків (бульвар Вінтера, 16, 2025 р.) (опрацювання автора)

Керівником архітектурного проєкту виступив Георгій Орлов, відомий активною участю у формуванні міського середовища Запоріжжя середини ХХ століття. Безпосередніми виконавцями проєктних рішень стали архітектори Михайло Алфьоров та Ірина Купецио-Орлова. Спільна робота авторського колективу поєднала елементи класицистичної пластики з індустріальними конструктивними прийомами.

Глядацький зал палацу займає 300 квадратних метрів і розрахований на 650 місць. За даними преси 1949 року, окрім основного залу будівля містила лекційний, читальний, спортивний, танцювальний і більярдний зали, а також понад сто допоміжних приміщень. У радянський період у палаці культури регулярно проводилися кіносеанси, що підкреслювало його багатофункціональність і важливість для соціального життя району [5].

Діловий клуб (клуб-їдальня Дніпрогесу) заснований наприкінці 1934 р. на базі громадської їдальні II «кварталу-комуни», цей заклад фактично виконував функції «будинку культури та відпочинку» для керівного інженерно-технічного складу комбінату «Запоріжсталь». Заклад надавав можливості для проведення різноманітних культурних та освітніх заходів: від організації відпочинку та інтелектуальних ігор (наприклад, шахів) до проведення наукових засідань, ознайомлення з літературою та прослуховування музики. Інфраструктура клубу включала бібліотеку із читальним залом, зал відпочинку, більярдну, фотолабораторію, зали засідань, великий концертний зал, спеціалізовані кабінети для металургів і будівельників, приміщення для музично-вокальної діяльності й ігор у пінг-понг. Водночас у публікації містилось критичне зауваження стосовно ексклюзивності даного закладу: членське коло

обмежувалося 200 особами із-поміж понад трьох тисяч інженерів та техніків, які працювали на підприємствах Дніпрокомбінату [1].

Виникнення Ділового клубу стало демонстрацією остаточної відмови від концепції соціального сектора у соціалістичному місті. Цей процес відбувався як через низький рівень організаційної та побутової культури, який унеможлиблював функціонування великих комунальних колективів, так і внаслідок впровадження соціальної політики, заснованої на ієрархічних принципах оцінки «корисності» для державної економіки. Така функціональна трансформація символізувала переосмислення соціалістичного міста за аналогією з дореволюційними промисловими мономістами, де належність до соціальної страти визначалося виробничою позицією [1].

Діловий клуб (сьогодні - Палац культури металургів, вул. Сергія Медведєва, 7) споруджений у 1932–1934 роках за проєктом архітекторів В. Вайнгорта та В. Вольмана. Будівля розташовувалась в структурі типової конструктивістської забудови, що передбачала інтеграцію трьох основних елементів соціальної інфраструктури – житла, дитсадка та їдальні.

Будинок розташований на куті головної вулиці житлового масиву, в структурі другого кварталу, з метою створення «громадського ядра» п'ятого та шостого кварталів Соцміста [6].

Відкритий 1934 року, палац культури експлуатувався до початку Другої світової війни: удень – як масова їдальня, увечері – як культурно-освітній центр (кіносеанси, танцювальні вечори, авіамодельний гурток); для іноземних інженерів Дніпробуду функціонував окремий «клуб-буфет». Впродовж 1941–1944 р.р. будівля зазнала часткових руйнувань, внутрішнє оздоблення було втрачено. У первинному вигляді об'ємно-просторова композиція будівлі являла собою лаконічну призматичну брилу з пласкою покрівлею, стрічковим склінням. Інтер'єр включав залу на 850 місць та їдальню на 500 посадкових місць. Сходи, відомі як «крило», забезпечували зручну вертикальну комунікацію.

У післявоєнний період (1947–1952 р.р.) будинок клубу реконструйовано в стилі радянського неокласицизму: фасад доповнено колонадою, трикутним фронтоном та рельєфними скульптурними елементами. Після перебудови заклад отримав нову назву – Палац культури металургів (згодом – Будинок культури «Запоріжсталь»), що відображало його функціональну приналежність до металургійного комбінату. Загалом будинок є триповерховим із підвалами, розміри у плані становлять 42×42 м.

Композиція головного фасаду побудована за центральноосьовим принципом. Головним композиційним акцентом слугує півовальний ризаліт центрального входу, увінчаний балконом із балюстрадою третього поверху.

Центральна вісь фасаду додатково підкреслена трикутним фронтоном значних розмірів, на гладкій площині якого розміщено емблему заводу [6].

Архітектурна композиція головного та частини бічних фасадів виконана у стилі ретроспективізму за принципами творчого освоєння класичної спадщини. Застосовано традиційні прийоми архітектурної виразності, зокрема формування парадного входу, що підсилюють монументальність та урочистість споруди (Рис.3).

Рис. 3. Клуб-їдальня Дніпрогесу (Палац культури металургів)
за адресою вул. Сергія Медведєва, 7, 2025 р.) (фото автора)

У 1968 році до існуючого корпусу було приблоковано комплекс концертно-танцювального залу, балетної та циркової студій, що розширило функціональні можливості будівлі та створило умови для проведення різноманітних культурно-мистецьких заходів. Універсальний концертно-танцювальний зал виконано у вигляді окремої прибудови без підвального рівня. Основний проліт каркаса становить 30 м, що забезпечує вільне та відкритий простір залу без опорних колон у внутрішній зоні. Габарити прибудови в плані складають 19,26×30 м; висота до низу кроквяних ферм — 7,5 м (Рис.4).

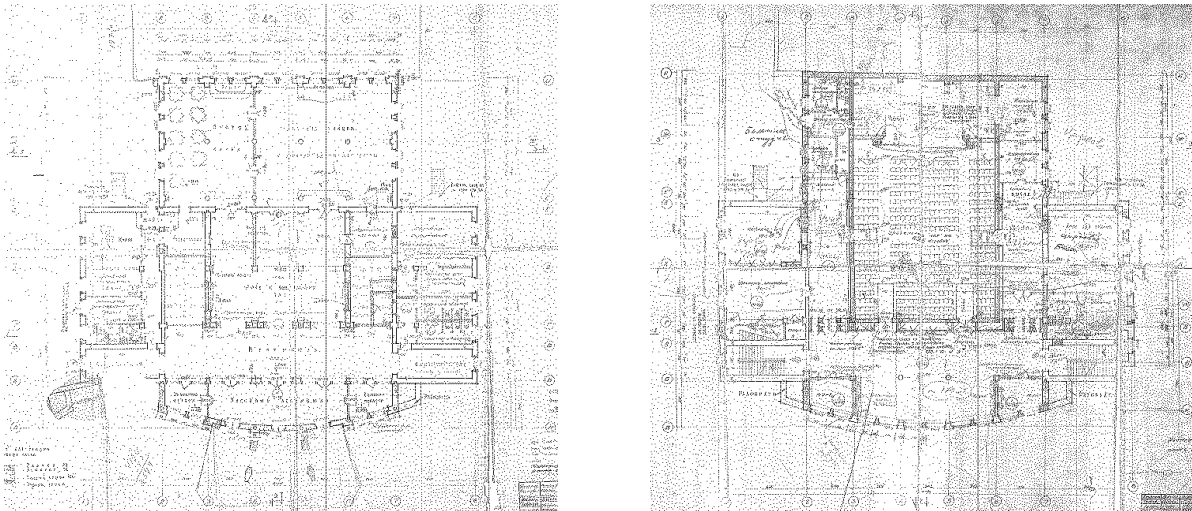

Рис. 4. Діловий клуб. Проект. План першого і другого поверху (1948 р.) [8]

Загальна площа забудови прибудови становить 2 891 м², сумарна площа приміщень — 3 771,2 м [6]. Будинок триповерховий із підвалами, розміри у плані становлять 42×42 м. Ці показники свідчать про значне розширення культурно-освітніх функцій об'єкта.

На замовлення всесоюзної контори «Союзекрану» («Укрфільм») архітектори Іван Таранов-Белозеров та Яків Ліхтенберг, запроектували одну з найбільш впізнаваних і масштабних громадських споруд Шостого селища – кінотеатр «Перший художній» (також відомий як «1-й Держкіно»).

Проект, розроблений до 1934 року під керівництвом Г. Орлова та В. Лаврова, передбачав усунення недоліків першої черги будівництва та базувався на використанні традиційних прийомів організації мас і просторової структури. Дисонанс архітектурних рішень кінотеатру в контексті нової концепції міського середовища створював суттєві труднощі при формуванні центральної магістралі та головної площі [1].

Введений в експлуатацію у квітні 1934 р. цей об'єкт є характерним прикладом раннього модернізму. Розташування на 8-й Поздовжній вулиці визначило орієнтацію та композиційне вирішення головного фасаду.

Кінотеатр, розрахований на 900 глядачів, виконував також функцію робітничого клубу. У просторі між основною галерейною частиною та конструктивною оболонкою будівлі були розміщені читальний та музичний зали, зал для самодіяльності, а також інші приміщення, призначені для організації активного дозвілля [1].

Головний фасад кінотеатру вирізняється виразною композиційною схемою: об'єми вестибюля та бельєтажного коридору винесені за межі основного об'єму будівлі. Особливу роль відіграє нависаючий бетонний короб коридору, який

ускладнює цілісне сприйняття фасаду та фактично візуально нейтралізує легкі конструктивні прийоми — стрічкові вікна й суцільне скління сходової клітки.

Інтер'єр кінотеатру є зразком стилістики радянського арт-деко. Елементи інтер'єру, виконані з металу, природного каменю, дерева та скла, відзначалися стриманістю і невисоким пафосом, що сприяло підкресленню суспільно важливого характеру закладу. Підлоги вестибюля були вкриті паркетом, поручні виготовлені зі шліфованої нержавіючої сталі, в інтер'єрі застосовано кілька типів плафонів і оригінальні меблевi ансамблі, а колони облицьовано гранітом [1].

Кінотеатр «Перший художній» став архітектурним акцентом, що контрастував зі сформованим середовищем селища Дніпробуду. За нестандартний вигляд його прозвали "черепашкою". Під час Другої світової війни будівля зазнала значних ушкоджень. Під час відбудови на цьому місці збудували житловий будинок [10].

Основним автором проєкту будинку культури Запорізького алюмінієвого комбінату (проспект Металургів, 1А) вважається архітектор Г. Вегман (1933 рік). Під час Другої світової війни будівля зазнала повного руйнування внаслідок бойових дій. У 1952 році відновлювані роботи виконано згідно з новим проєктом, розробленим архітектором К. Бартошевичем (1947 рік). Перебудова враховувала зміни планування і оновлені архітектурні рішення. Роботи по будівництву здійснювались працівниками Дніпровського алюмінієвого заводу у позаробочий час [9] (Рис.5).

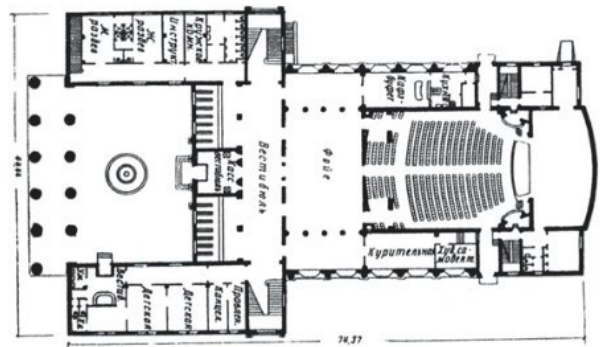

Рис. 5. Будинок культури Запорізького алюмінієвого комбіната (проспект Металургів, 1А, 2025 р.) (фото автора).

План першого поверху (архітектор К. Бартошевич, 1947) [9]

Кіноконцертний зал імені Михайла Глінки є одним із знакових об'єктів культурного середовища міста, який відображає як ідеологічні завдання часу, так і прагнення до високого естетичного стандарту. Заклад, задуманий як центр масової культури, впродовж часу функціонально трансформувався, зберігаючи свою роль у формуванні радянської ідентичності міста.

Для будівництва концертного залу з кінотеатром, розрахованого на 800 та 400 місць – відповідно, була відведена територія площею 0,62 га, що забезпечувала вільний доступ із трьох сторін (вул. Соборна, вул. Фанатська, вул. Трегубенка). Фоном головного фасаду будівлі виступав триповерховий житловий будинок. Кіноконцертний зал спроектовано із відступом від проспекту Соборного (вул. Леніна – станом на 1949 рік) із організацією театральної площі перед головним фасадом (Рис.6). По обидва боки, вздовж фасадів, що орієнтовані на вул. Фанатську та вул. Трегубенка, було передбачено створення стоянок для автомобілів відвідувачів [7]. Основна функція - короткострокове паркування біля входу: зручність входу/виходу для пасажирів легкових автомобілів і громадського транспорту, для розмежування потоків пішохідних і транспортних потоків.

Рис. 6. Ескізний проєкт будівлі концертного залу на 800 та 400 місць в кварталі №7 Шостого селища м.Запоріжжя, арх. Г.Вегман, проєкт 1949 р. Перспектива (ЦДАВО) [7]

Концертний зал імені Михайла Глінки (арх. Г. Вегман, 1949 рік), був зведений вже під час повоєнного відновлення міста у 1953 р. Розшташований навпроти будівель колишньої «школи-гіганта», по інший бік центрального проспекту Запоріжжя, Головним акцентом об'єму неокласицистичної будівлі є монументальний колонний портик, увінчаний скульптурною композицією, що складається з зображень прапорів та музичних інструментів. Концертний зал вважається одним із кращих у Європі за характеристиками акустики (Рис.7, 8).

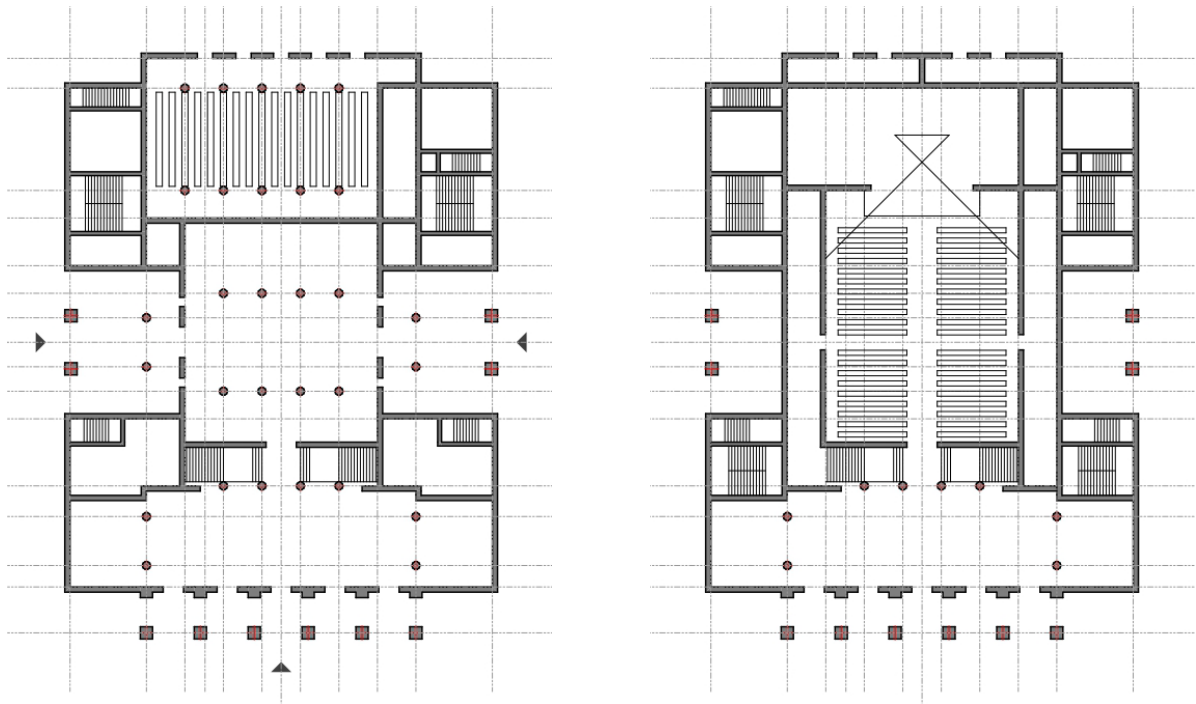

Рис. 7. Ескізний проєкт будівлі концертного залу на 800 та 400 чоловік в кварталі №7 Шостого селища м.Запоріжжя. План першого і другого поверху (1949 р.) [7]

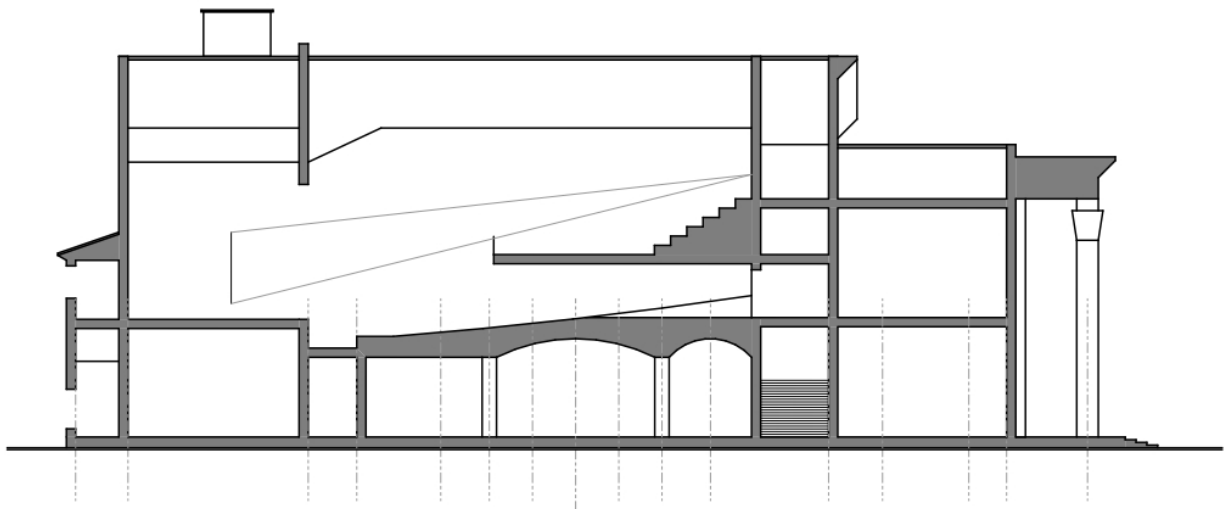

Рис. 8. Ескізний проєкт будівлі концертного залу на 800 та 400 чоловік в кварталі №7 Шостого селища м.Запоріжжя. Розріз (1949 р.) [7]

Попри свою архітектурну монументальність, будівля досить компактна і вписалася в загальний архітектурний ансамбль Соцміста. Через два роки після закінчення будівництва, у 1955 р., біля входу до концертної зали було встановлено пам'ятник композитору Михайлу Глінці (автором - Адольф Страхов) [7] (Рис.9).

Рис. 9. Кіно-концертний зал імені Михайла Глінки (проспект Соборний, 183, 2025 р.)
(фото автора)

Висновки. Формування системи соціально-побутового обслуговування в структурі Соцміста Запоріжжя в 1920–1950 роках є прикладом того, як ідеологічні завдання та практичні потреби населеного пункту можуть бути інтегровані в єдину систему. Комплексний підхід до організації містобудівної політики дозволив не лише задовольнити базові потреби громадян, а й створити умови для культурного, освітнього й економічного розвитку.

Досвід формування системи соціально-побутового обслуговування у Запоріжжі став своєрідним моделлю для інших міст радянського блоку. Інтегрованість соціальних послуг із містобудівною політикою дозволила створити умови, в яких якість життя населення ставала центральною задачею управління. Цей процес слугує прикладом того, як суспільна ідеологія може бути втілена у конкретних просторових і організаційних рішеннях, що мають довготривалі наслідки для розвитку міського середовища.

Але поряд із позитивними аспектами, систему супроводжували й певні проблеми. Недосконалість нормативної бази, певні історичні події (Друга світова війна), обмеженість фінансових ресурсів та організаційні труднощі іноді спричиняли невідповідність між задумом і реальною експлуатацією соціальних послуг. Проте, саме в умовах постійного пошуку оптимальних рішень радянські фахівці вдосконалювали методи централізованого планування, що дозволяло поступово наближатися до ідеальних зразків організації міського простору.

Список літератури

1. Кравчук П. П. Эхо архитектурного авангарда: Шестой поселок в Запорожье // Музейний вісник: науково-теоретичний щорічник. 2019. № 19. С.146–186. URL: <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049210.pdf>
2. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / наук. ред. Л. Ю. Посохова; передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. Харків: Раритети України, 2016. 226 с. (Структури повсякденності).
3. Орлов Г. М., Лавров В. Г. Большое Запорожье // Архитектура СССР. 1933. № 3–4. С. 33–38.
4. Яценко В. А. Новый город как социальная утопия градостроительства в начале 20 века // Сучасні проблеми архітектури та містобудування. 2014. Вип.35. С. 278–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2014_35_43
5. Фролова А. Кінотеатр та перший дискотек: цікаві факти про запорізький палац культури [Електронний ресурс] // Zprz.city. 27.08.2023. URL: <https://zprz.city/news/view/kinoteatr-ta-pershij-diskotek-tsikavi-fakti-pro-zaporizkij-palats-kulturi> (дата звернення: 16.08.2025).
6. Департамент архітектури та містобудування Запорізької міської ради. Паспорт щойно виявленого об'єкта культурної спадщини: Клуб-їдальня (пізніше — будинок культури заводу «Запоріжсталь»). Запоріжжя: ДП «НДІпроектреконструкція», 2007. 9 с.
7. Ескізний проєкт будівлі концертного залу на 800 та 400 чоловік у кварталі № 7 Шостого селища м. Запоріжжя // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4906. Оп. 1. Спр.2696.
8. Публічне акціонерне товариство «Запорізький металургійний комбінат «Запоріжсталь». Архів. Проєкт. «Союзгорстройпроект», 1948 рік.
9. Департамент архітектури та містобудування Запорізької міської ради. Облікова картка об'єкта: Палац культури ЗАЛК (1950–1952 рр.). Типовий проєкт палацу культури арх. К. Бартошевич. 1947. 5 с.
10. Чупис М. Как в Запорожье выглядел разрушенный во времена Второй мировой войны кинотеатр [Електронний ресурс] // Vgorode Запорожье. 27.12.2021. URL: <https://zp.vgorode.ua/news/sobytyia/a1191296-kak-v-zaporozhe-vyhlyadel-razrushennyj-vo-vremena-vtoroj-mirovoj-vojny-kinoteatr> (дата звернення 01.09.2025).

References

1. Kravchuk, P. P. (2019). Echo of the architectural avant-garde: The Sixth District in Zaporizhzhia. Museum Bulletin, (19), 146–186. <https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi67/0049210.pdf> (in Russian).
2. Liubavskiy, R. (2016). Everyday life of Kharkiv workers in the 1920s and early 1930s. Kharkiv: Rarytety Ukrainy. (in Ukrainian).
3. Orlov, G., & Lavrov, V. (1933). Greater Zaporizhzhia. Architecture of the USSR, (3–4), 33–38. (in Russian).
4. Yatsenko, V. A. (2014). The new city as a social utopia of urban planning in the early 20th century. Current Problems of Architecture and Urban Planning, (35), 278–288. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Spam_2014_35_43 (in Russian).
5. Frolova, A. (2023, August 27). Cinema theater and the first disco club: Interesting facts about the Zaporizhzhia Palace of Culture. Zprz.city. <https://zprz.city/news/view/kinoteatr-ta-pershij-diskoklub-tsikavi-fakti-pro-zaporizkij-palats-kulturi> (in Ukrainian).
6. Department of Architecture and Urban Planning of the Zaporizhzhia City Council. (2007). Passport of a newly identified cultural heritage object: Club-canteen (later the Palace of Culture of the Zaporizhstal Plant). Zaporizhzhia: State Enterprise “NDIproektrekonstruktsiya”. (in Ukrainian).
7. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine. (n.d.). Preliminary design project of a concert hall building for 800 and 400 people in Block No. 7 of the Sixth Settlement, Zaporizhzhia (Fund 4906, Inventory 1, File 2696). (in Ukrainian).
8. Zaporizhstal Iron and Steel Works. (1948). Project materials (Union State Construction Design Institute “Soyuzgostroyproekt”). Archive of Zaporizhstal Iron and Steel Works. (in Ukrainian).
9. Department of Architecture and Urban Planning of the Zaporizhzhia City Council. (1947). Registration card of the cultural heritage object: Palace of Culture of ZALK (1950–1952). Standard design of a palace of culture by architect K.Bartoshevych. (in Ukrainian).
10. Chupys, M. (2021, December 27). What the cinema destroyed during World War II looked like in Zaporizhzhia. Vgorode Zaporizhzhia. <https://zp.vgorode.ua/news/sobytyia/a1191296-kak-v-zaporozhe-vyhljadel-razrushennyj-vo-vremena-vtoroj-mirovoj-vojny-kinoteatr> (in Russian).

Abstract

Denys Bulanov, PhD in Architecture, National university of water and environmental engineering, Rivne, Ukraine.

Formation of the system of cultural institutions in the structure of the social city of Zaporizhzhia in 1920–1950: urban planning and stylistic aspects

The article focuses on the analysis of the processes shaping the system of cultural institutions within the structure of Social City of Zaporizhzhia in the 1920s–1950s. It examines the primary functions of this system – specifically, sustaining the population's daily life and cultivating the Soviet citizen through cultural and educational initiatives. The object of the study is the institutional-spatial network of cultural and educational establishments; the subject comprises the processes of their planning, typology, placement and architectural-stylistic design. The purpose is to identify patterns in the development of the cultural-institutional system as a factor in socialization and in the city's spatial organization. This article attempts to organize a typology of institutions by function and scale, to analyze their spatial-planning localization, and to assess their compositional roles within the urban environment. It outlines the interrelation between the ideological objectives of the Soviet authorities and the specific spatial and functional solutions that made possible a model of integrated public provisioning amid rapid industrialization and urbanization.

Separately, the architectural styles of the facades – from Constructivism to Soviet Neoclassicism – were analyzed. The study examined the architectural solutions of cultural and educational institutions, namely: the Metallurgists' Cultural Centre (Zaporizhstal Cultural Centre), Mykhailo Hlinka Cinema-Concert Hall, Pershyi Khudozhnii Cinema (has not been preserved until now) and Zaporizhzhia Aluminum Plant Cultural Centre.

Keywords: architecture; social city; industrialization; cultural institutions; workers' clubs; Constructivism; Soviet Neoclassicism; Zaporizhzhia; Ukraine.